ПОНЯТТЯ «СХІДНА ЄВРОПА» У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ДУМЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.

І. Д. Наджафов

Запорізький національний університет

felisedoj@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6740-6887

Ключові слова: Східна Європа, Просвітництво, зіткнення цивілізацій

Розглянуто особливості формування та еволюції концепту «Східна Європа» в європейській інтелектуальній думці XVIII – середини XIX століття, проаналізовано та охарактеризовано загальноєвропейські історичні фактори, які позначились на концептуальній трансформації інтерпретацій цивілізаційної приналежності східноєвропейського регіону. Встановлено, що трактування поняття «Східна Європа» протягом зазначеного періоду динамічно видозмінювалось, а сучасні дискусії щодо східноєвропейського регіону надають широкий спектр варіацій використання цього культурно-політичного концепту. Підсумовуючи дефініціювання поняття та аналіз формування в європейських інтелектуальних колах концепту «Східна Європа», встановлено, що європейська інтелігенція по-різному розглядала культурно-географічні межі східноєвропейського регіону та цивілізаційну ідентичність його населення.

THE CONCEPT OF «EASTERN EUROPE» IN REFLECTION OF THE EUROPEAN INTELLECTUAL THOUGHT OF THE XVIIIth – EARLY XIXth CENTURY

I. Nadzhafov

Zaporizhzhia National University

Key words: Eastern Europe, the Enlightenment, the Clash of Civilizations.

Considered the peculiarities of the formation and evolution of the concept of Eastern Europe in European intellectual thought of the XVIII – early XIX centuries, analyzing and characterizing the Europe-wide factors that affected the conceptual transformation of the Eastern European region, it should be noted that the interpretation of the concept of Eastern Europe has dynamically changed during the indicated chronological framework of the study, and modern discussions about the Eastern European region have many varieties and ways of using this cultural and political concept. Summing up the definition of the concept and analysis of the formation in the European intellectual circles of the concept of Eastern Europe, we can say that the European intelligentsia differently considered the cultural and geographical boundaries of the Eastern European civilization and the peoples who inhabited this large region.

За умов сучасної глобалізації відроджується не тільки спеціальний науковий, але і підвищений суспільно-політичний інтерес до проблематики історико-географічних регіонів.

Вже два століття історію Європи беззаперечно асоціюють зі спадщиною західноєвропейської культурно-історичної цивілізаційної моделі, через що складається хибне враження «культурної розвиненості» та «цивілізованості» усього західного на противагу всьому східному.

Поза всяким сумнівом, орієнталістське бачення історії «Сходу» є свого роду візитівкою «Заходу», в той же час, потрібно розуміти, що все ж таки значно більше це стосується арабо-мусульманської та східно-азійської цивілізацій, тобто так званого «класичного орієнталізму».

Однак орієнталізм по відношенню до східноєвропейського регіону, як внутрішньоєвропейське протистояння цивілізаційних моделей, теж існує та має неабияку історію.

За висловом британського полоніста Нормана Дейвіса: «подібна агіографія в сучасному світі вже не викликає ніякої довіри»¹. Поза всяким сумнівом, в цьому питанні з видатним істориком неможливо не погодитися, бо сформовані західноєвропейські культурно-історичні канони насправді потребують перегляду в XXI столітті.

Популяризувала дослідження концепції Східна Європа в останні десятиліття праця «Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва». Її автор, американський історик-славознавець Ларі Вульф, є одним з провідних дослідників осмислення та формування європейськими інтелектуальними колами концепції Східної Європи. Вульф спростовує тезу стосовно споконвічного антагоністичного розподілення Європи за системою Схід – Захід, зазначаючи, що до початку Епохи Розуму європейці розподіляли Старий Світ на балтійську Північ та середземноморський Південь, і лише з зародженням та еволюцією концепту Східної Європи, який створили західноєвропейські авантюристи-мандрівники та мислителі-просвітники, було створено ідеологічно-світоглядний поділ на Східну та Західну Європу.

Метою даної статті є аналіз поняття «Східна Європа» у європейській інтелектуальній думці XVIII – початку XIX ст.

У першій половині XVIII століття, після народження у другій половині століття пройдешого, поступово стверджується нова загальноєвропейська реальність – епоха Просвітництва, доба «Розуму», яка стала своєрідним, але від того не менш логічним та консеквентним, продовженням наукової революції раннього нового часу.

Підґрунтям доби Просвітництва була беззаперечна, тверда віра європейської інтелектуальної еліти у силу людського розуму як головного джерела пізнання світу, а також боротьба проти схоластичних догматів. На оновлених засадах формувалась раціональна моральність нового європейського суспільства, що була покликана протистояти як церкві, з її домінуючою ідеологією, так і становим привілеєм².

У той же час, європейська інтелектуальна думка доба Просвітництва, що поступово одержувала переконливу перемогу над релігійними та метафізичними забобонами³, сама ж створила тран-

сформоване, викривлене бачення Східної Європи.

Протиріччя та розбіжності у точках зору на концепт «Східна Європа» найяскравіше можна охарактеризувати за допомогою однієї з найбільш відомих політико-ідеологічних дискусій доби Просвітництва, що стосувалася якраз східноєвропейського регіону та «виокремлення» держави, що у культурно-ідеологічному сенсі повинна була уособлювати Східну Європу.

Один з найвідоміших філософів-просвітників, Жан-Жак Руссо, критикував Російську імперію Романових та стверджував, що реформи Петра I занадто переоцінені європейською інтелектуально-аристократичною елітою.

Франко-швейцарський мислитель вважав, що росіяни ніколи не стануть по-справжньому цивілізованим народом, адже завдячуючи реформам російський народ пережив передчасний, викривлений розвиток. На думку Руссо, перший російський імператор проводячи модернізаційні реформи спробував зробити з росіян «те, чим вони насправді не були», що призвело до зворотного ефекту та кризи етнотериторіальної ідентичності. Зрештою, у відношеннях між Західною Європою та Російською державою Жан-Жак Руссо провіщає зіткнення цивілізацій: «Російська імперія захоче поневолити Європу, але сама зазнає поневолення».

Протилежної думки щодо Російської імперії дотримувався француз Вольтер, ще один основоположник Просвітництва, який вважав що російський народ всім зобов'язаний Петру I та його фундаментальним реформам, що були проведені на початку XVIII століття. У своїй праці, яка була присвячена шведському королю Карлу XII французький філософ-просвітник називав діяння Петра I «вражаючими». Вольтер також позитивно оцінював діяльність своєї сучасниці російської імператриці німецького походження Катерини II, називаючи її державотворчу діяльність «дивовижними успіхами». При цьому Вольтер запекло критикує вищезазначені висловлювання Жан-Жака Руссо, називаючи останнього «жартівником, що зверхньо розмовляє з володарями».

Конфлікт Руссо та Вольтера, провідних діячів доби Просвітництва, стосувався не тільки різних поглядів на Російську імперію та російську історію, а й різних оцінок східноєвропейського регіону в цілому. Подібна дискусія відбувалась щодо Речі Посполитої та польської історії.

У той час, як Жан-Жак Руссо неодноразово звертався до історії Польщі, даючи тодішній Річ Посполитої своєрідне інтелектуальне заступництво, Вольтер здійснює дружню переписку з

¹ Дейвіс Норман. Європа: Історія / переклад с англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2001. С. 46.

² Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. С. 219.

³ Фергюсон Ніл. Цивілізація. Як захід став успішним / переклад з англ. В. Циба. Київ: Наш Формат, 2017. 488 с.

Катериною II, продовжував бути апологетом Російської імперії.

За висловом американського історика Ларі Вульфа: «І для Руссо, і для Вольтера, з їх конкуруючими поглядами на Східну Європу, Польща та Росія були ідеологічними лабораторіями, в яких доба Просвітництва вивчала можливості для теоретичних маніпуляцій в гіпотетичному просторі»⁴.

Їх непримиренне суперництво щодо того, якому з цих державних утворень необхідно представляти Східну Європу в очах загальноєвропейської громадськості, стало очевидно найбільш відомим східноєвропейським диспутом у західноєвропейській інтелектуальній думці доби Просвітництва.

Світосприйняття та філософія просвітницького типу набули поширення не тільки в Західній Європі, на романо-германських землях, але й у східноєвропейському регіоні, більша частина якого була заселена слов'янами. Не зважаючи на помітні регіональні відмінності, добу Просвітництва у східноєвропейському регіоні можна називати складовою частиною загальноєвропейських процесів.

Епоха Розуму в східноєвропейському суспільно-культурному просторі була націлена проти релігійних та феодальних анахронізмів, ставши передумовою боротьби за національні права народів Австрійської та Російської імперії вже в XIX столітті. Саме тому добу Просвітництва, як етап історичного розвитку народів Східної Європи, цілком припустимо охарактеризувати як національно-просвітницький. Діячі цієї направленості в суспільно-культурній думці східноєвропейських народів, використовуючи філософсько-ідеологічні положення Просвітництва, вели боротьбу з застарілими поглядами та судженнями. Послугуючись засвоєним досвідом західноєвропейської суспільно-культурної думки, проявляючи інтерес до розвитку країн власного регіону, східноєвропейські просвітники встановили тісні міжрегіональні духовно-культурні зв'язки, що стали стійким підґрунтям для формування єдиного культурного регіону.

Епоха Просвітництва у класичному варіанті закінчилася подіями Великої Французької революції. Імперії відчували загрозу з боку антимонархічних рухів та поділилися на озброєні табори⁵.

Східна Європа, представлена моноетнічними імперіями Романових та Габсбургів, а також пруським королівством династії Гогенцоллернів, го-

тувалася до довгого XIX століття, наповненого не тільки революціями, а й радикалізацією етноцентричних теорій, що внесли корективи у розуміння та сприйняття концепту Східна Європа як у само-му регіоні, так і на Заході.

Розподіл європейського континенту на природно-історичні регіони та дискусії з приводу цього питання, впродовж багатьох років були майданчиком для жвавих суперечок в європейських інтелектуальних колах. Критерії та «червоні лінії» щодо відокремлення східноєвропейського регіону від західноєвропейського були важливими складовими частинами вищезазначених диспутів та дискусій⁶.

Певний географічний кордон між «Західною Європою» та «Східною Європою» визначався значно складніше, ніж у випадку з «Південною Європою» та «Північною Європою». Саме тому середньовічний розподіл Старого Світу на балтійську Північ та середземноморський Південь, який першопочатково також був зумовлений комплексними чинниками⁷, був значно більш прийнятним суто з географічної точки зору.

У працях середньовічних істориків та науковців періоду Ренесансу синонімом поняття Східна Європа виступає назва «Сарматія», що позначає територію від Каспійського «моря» та річки Волга до Карпатської гірської системи, від Чорного моря до Балтійського моря.

Своєрідною квінтесенцією поглядів доби Відродження став історико-географічний трактат «Про дві Сарматії», що був виданий в 1517 році польським науковцем Матвієм із Міхова, який досліджував питання польського етногенезу. Ця робота впродовж двох десятиліть була найбільш відомим та доступним джерелом відомостей щодо Східної Європи у західноєвропейських інтелектуальних колах. Додатково посилює важливість цієї праці наявність географічної карти, що була створена польським картографом та географом Бернардом Ваповським.

Якщо ж екстраполювати розвинену в трактаті Матвія із Міхова концепцію «про дві Сарматії» на культурно-політичну ситуацію в Східній Європі, вже на початок XVIII століття, то найкращім джерелом інформації виступає вищезгадане протистояння двох східноєвропейських держав, що обидві претендували на гегемонію в регіоні впродовж раннього нового часу.

⁴ Ларі Вульф. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / переклад з англ. Сергія Біленького. Київ: Критика, 2009. С. 338.

⁵ Дейвіс Норман. Боже ігрище. Історія Польщі / переклад з англ. П. Тарашук. Київ: Основи, 2008. С. 439.

⁶ Дейвіс Норман. Європа: Історія / переклад з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2001. С. 69-70.

⁷ Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. С. 333-334.

Антагонізму польсько-литовської Речі Посполитої та Московського царства, що згодом трансформується в Російську імперію, приділена величезна кількість ґрунтовних та масштабних досліджень. Для аналізу поняття Східна Європа найважливішою є різниця, що існувала між представленими державними утвореннями.

Речі Посполита, що з півдня та заходу межувала з германськими Пруським та Австрійським королівствами, а зі сходу та півночі – з Російською державою, всупереч теоретичному симбіозу германських та російських суспільно-політичних поглядів, виробила власну специфічну світоглядно-ідеологічну систему. Якщо Московське царство було патримоніальною державою з абсолютною монархією, то Річ Посполита була єдиним носієм унікальної політичної системи – шляхетської демократії, що представляла собою своєрідну аристократично-олігархічну монархію. У той час як Російська держава, з абсолютною владою монарха, завжди тяжіла до централізації та уніфікації, Польсько-литовське об'єднання було децентралізоване, а влада короля була обмежена сеймом⁸.

Ці державні утворення, що впродовж XVI – першої половини XVIII століття по черзі домінували у східноєвропейському регіоні, представляли дві відмінні політичні системи, протистояння яких неминуче призвело до перемоги однієї та поразки іншої.

Політична географія Східної Європи, перед початком Довгого XIX століття, представлена трьома великими державними утвореннями – величезною, напівцивілізованою та поліетнічною Російською імперією Романових; густозаселеним, багатонаціональним Австрійським королівством Габсбургів, що в найближчий час перетвориться на Австрійську імперію, яку сучасники будуть іменувати «клаптиковою імперією»; Пруське королівство Гогенцоллернів, що в майбутньому трансформується в Німецьку імперію.

У демографічному відношенні Східна Європа, на противагу густозаселеними західноєвропейським територіям, постає малонаселеною європейською периферією⁹. Вона являє собою величезний геополітичний регіон, який перебуває між домінуючим Заходом та нескінченним азійськими просторами, що належать до арабо-мусульманської та східно-азійської цивілізацій.

⁸ Дейвіс Норман. Боже ігрище. Історія Польщі / переклад з англ. П. Тарашук. Київ: Основи, 2008. С. 88.

⁹ Бовуа Даниель, Дюкре Мари-Елизабет, Вандич Петр и другие. История Центрально-Восточной Европы / перевод с франц. М.Ю. Некрасов, А.Ю. Карачинский, И.А. Эгипти. Санкт-Петербург: Евразия, 2009. С. 150.

Розглянемо твори мемуаристів та листи мандрівників, які подорожували теренами Східної Європи в XVIII – середині XIX століття. Незважаючи на те, що більшість з них були французами, німцями або італійцями, все же таки першими з найвідоміших мемуаристів були голландці, зокрема купець-мандрівник Ісаак Масса та відомий художник-реаліст Корнеліс де Брейн.

Ісаак Масса, голландський дипломат та картограф, подорожував східноєвропейськими теренами ще в XVII столітті. Саме ця мандрівка однією з перших була занотована автором та згодом видана у Європі.

Нідерландський купець, не дивлячись на ненадійність та неперевіреність власних джерел, був одним з тих, хто «проторував шлях» для майбутніх мандрівників.

Його праця також цінна завдяки додаткам до неї, в яких розміщувалися декілька карт Московського царства та Речі Посполитої, в тому числі й українських земель.

Наступним відомим мандрівником Східною Європою, вже на початку XVIII століття, був визначний нідерландський гравер Корнеліс де Брейн, що подорожував Московським царством за часів реформ Петра I.

Найважливішим в праці Де Брейна є відображення культурно-суспільного симбіозу нового європейського та старого московського під час проведення Петровських реформ в Московському царстві Романових.

Корнеліс де Брейн, через особисте знайомство та приятельські стосунки з Петром I, понадміру роздає компліменти російському царю, а також його найближчому оточенню¹⁰, що робить його роботу занадто заангажованою.

Далі, у середині XVIII століття, символічна «пальма першості» в досліджуванні та подорожуванні Східною Європою переходить до венеціанських італійців.

Філософ Франческо Альгаротті, який мандрував теренами Російської імперії, відзначився тим, що охарактеризував нову столицю Петербург як «величезне, північне вікно, через яке Росія дивиться в Європу»¹¹. Ця цитата пізніше буде популяризована визначним російським поетом Олександром Пушкіним у поемі «Мідний вершник».

¹⁰ Корнилий де Бруин. Путешествие через Московию в Персию и Индию / перевод с нидер. П.П. Барсова. Москва: Издательство Московского общества истории и древностей Российских, 1873. С. 56.

¹¹ Франческо Альгаротти. Русские путешествия. Письма о России / перевод с итал. М.Г. Талалая. Санкт-Петербург: Крига, 2006. С. 69.

В праці Альгаротті знайшлося місце для невеличкого опису українського козацтва, в якому італієць висвітлює взаємовідносини російського царизму з «широкою гетьманською автономією»¹².

Завдячуючи своїй популярності та впливовості, для багатьох освічених європейців Франческо Альгаротті став джерелом знань про Східну Європу, втім був ще один італієць з Венеції, загальноєвропейська відомість якого була значно більша. Авантюрист-мандрівник Джакомо Казанова, чиє ім'я стало називним для позначення безпринципних та волелюбних шукачів пригод, прибув до Петербургу наприкінці 1764 року, хоча точну дату виявити неможливо, адже прославлений італієць дуже полюбляв відверто перекирсувати та прикрашати реальні події¹³. У його мемуарах можна простежити орієнталістське ставлення до східноєвропейського регіону та формування ним своєрідного образу Східної Європи в очах романо-германського західноєвропейського світу, де його автобіографічна праця здобула величезну популярність.

У випадку з Казановою, показовою є історія з дівчиною Заїрою, яку італійський авантюрист, що нібито виступав проти рабства на сторінках своєї автобіографії¹⁴, купив у Петербурзі.

Мало того, що італієць назвав дівчину Заїра, роблячи пряму відсилку до героїні-рабині з однойменної трагедії просвітника Вольтера. Він зробив більше, перетворивши, за визначенням Ларі Вульфа: «рабство на експеримент із цивілізування Східної Європи»¹⁵.

Ще однією групою мемуаристів є російські вчені німецького походження, кількість яких перманентно зростає починаючи з реформ Петра I.

Одним з представників цієї когорти був вчений-натураліст Петер-Симон Паллас, який працював у російській імператриці Катерини II, а також її сина Павла I та онука Олександра I.

Більшу частину свого життя Паллас провів працюючи в Петербурзі, через що мав можливість декілька разів вирушати у подорожі «безкрайніми просторами імперії Романових».

З приводу відношення Петера-Симона Палласа до Російської імперії та династії Романових, дореч-

ним буде процитувати його лист до Павла I, де німецький вчений виступає апологетом Катерини II: «великої попередниці Вашої, що перевершила пройдешніх властителів могутньої держави Російської»¹⁶. Враховуючи багаторічну роботу в Петербурзькій Академії наук, прихильне ставлення Палласа до Російської імперії не є чимось винятковим, а скоріше навпаки демонструє собою яскравий приклад відношення російських вчених-іноземців до правлячої імператорської династії.

Мешканці Британських островів, на відміну від континентальних європейців, не так вже й часто подорожували Східною Європою.

Будучи наставником молодого англійського лорда та супроводжуючи його у гранд-турі, британський педагог Вільям Кокс подорожував землями Польщі та Росії у 1778-1779 роках.

Під час поїздки Польщею, на англійського мемуариста та його вихованця неабияке враження справила довготривала відсутність порядного місця для ночівлі¹⁷, через що у майбутніх англійських читачів мемуарів Кокса з'являться стереотипні уявлення з приводу східноєвропейського регіону та польських земель зокрема.

Пишучи вищезгадані мемуари, що мали назву «Подорожі по Польщі, Росії, Швеції та Данії», Вільям Кокс узагальнював їх як «мандрівки по північноєвропейським королівствам»¹⁸, однак подібне розподілення європейського континенту ближче до початку XIX століття поступово втрачало свою актуальність. У розумінні тогочасного європейського суспільства, Польща та Росія починали відноситися до центрально-східноєвропейських Чехії та Угорщини, таким чином втрачаючи культурно-історичний зв'язок з Скандинавськими країнами.

Найбільш фантастичною та стереотипною постає Східна Європа в збірці новел ганноверського німця Рудольфа Ериха Распе, що мала назву «Пригоди барона Мюнхгаузена»¹⁹.

Твір німецького письменника вийшов друком

¹⁶ Петр Симон Паллас. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793-1794 годах / перевод с нем. А.Л. Бертье-Делагарду. Москва: Наука, 1999. С. 19.

¹⁷ Ларі Вулф. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / переклад з англ. Сергія Біленького. Київ: Критика, 2009. С. 60.

¹⁸ Уильям Кокс. Путевые записки от Москвы до Санкт-Петербурга одного англичанина в царствование императрицы Екатерины II, заключающие в себе весьма любопытные исторические сведения, относящиеся к России в XVIII столетии / перевод с англ. И. Смирнова. Москва: Издательство И. Смирнова, 1837. 34 с.

¹⁹ Ларі Вулф. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / переклад з англ. Сергія Біленького. Київ: Критика, 2009. С. 60.

¹² Франческо Альгаротті. Путешествие в Россию / перевод с итал. Н.М. Ботвинника. Санкт-Петербург: Наука, 2014. С. 301-302.

¹³ Ларі Вулф. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / переклад з англ. Сергія Біленького. Київ: Критика, 2009. С. 91.

¹⁴ Казанова Джакомо. История моей жизни / перевод с франц. И. Стаф, А. Строева. Москва: ТЕРРА, 1997. Т. 2. С. 130.

¹⁵ Ларі Вулф. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / переклад з англ. Сергія Біленького. Київ: Критика, 2009. С. 96.

у 1785 році. За основу були взяті пригоди, які в більшості своїй були вигадані, справжнього німецького барона Ієроніма фон Мюнхгаузена.

Щоб зрозуміти, наскільки стереотипною була показана Східна Європа й зокрема Російська імперія, достатньо прочитати перші рядки цієї гумористично-фантастичної праці: «Я виїхав до Росії верхи на коні. Було це взимку. Йшов сніг»²⁰.

Цікаво, що німецький письменник від імені головного героя асоціює Східну Європу з Африкою, пов'язуючи їх віддаленістю від «справжньої» романо-германської Європи. Це корелює з висловом російського імперського історика Василя Ключевського, який у другій половині XIX століття писав, що «європейці початку XVIII століття боялися їхати в Росію, бо вважали, що це край світу, який граничить з Індією»²¹.

Збірки фантастичних новел, подібні до «Пригоди барона Мюнхгаузена» Рудольфа Ериха Распе, пародіювали справжні мемуари авантюристів-мандрівників. Саме тому, не дивлячись на те, що твір німецького письменника був художнім, багато хто з європейських читачів сприймав його як справжні мемуари, що певна річ спричинило вплив на уявлення європейців Заходу про Східну Європу.

Австрієць Йозеф Рорер, професор-краєзнавець, що довгий час жив та працював на території сучасної України, зокрема у Львівському університеті, видається цікавою постаттю завдяки детальному опису соціально-економічних аспектів з історії та культури українських, польських, чеських земель, що після розподілів Речі Посполитої були приєднані до Австрійської імперії. Наприклад, ось що писав австрійський науковець з приводу мовного питання у Львові на початку XIX століття: «Нерідко видається можливість помітити австрійців, що певний час розмовляють польською мовою, й так само поляків, що охоче розмовляють німецькою мовою. Лише польські дами, які ніколи не мандрують до Австрії або Німеччини, вважають, що це нижче їхньої гідності – розмовляти німецькою мовою»²².

Одне з провідних місць в зародженні та формуванні концепту Східна Європа у європейській

інтелектуальній думці XVIII – середини XIX століття, поза всяким сумнівом, належить французьким філософам-просвітникам, мандрівникам-авантюристам та військовослужбовцям, що приймали участь в Російській кампанії Наполеона I Бонапарта²³.

Генерал-ад'ютант Філіп Поль де Сегюр, син відомого французького дипломата, був у найближчому оточенні імператора Наполеона I Бонапарта та брав безпосередню участь у Французько-російській війні 1812 року.

Найбільше Філіп Поль де Сегюр знаменитий тим, що його мемуари були використані для опису Бородинської битви у романі «Війна та мир» російського письменника та філософа Льва Толстого.

Французький військовослужбовець та мемуарист повідомляє цінну інформацію щодо зв'язків між Наполеонівським імперіалізмом та концептом Східна Європа.

На сторінках власних мемуарів, він розповідає, що перед вторгненням до імперії Романових, Наполеон I Бонапарт декілька разів перечитував твір «Історія Карла XII, короля Швеції» просвітника Вольтера, називаючи цю працю «не повністю правдивою». Після поразки Наполеона та французького війська від російського «генерала Мороза», за висловом Філіпа Поль де Сегюра: «історія Карла Швецького постійно знаходилась перед очима імператора»²⁴.

Яскравий образ французького імператора Наполеона I Бонапарта, на сторінках мемуарів Сегюра-молодшого, що з величезним дивуванням та осудом спостерігає пожежі в Москві, за висловом американського історика Ларі Вульфа: «підвів підсумок концептуального конструювання образу Східної Європи протягом попереднього століття»²⁵.

В середині XIX століття ще один французький аристократ відвідав Російську імперію. По приїзду маркиза Астольфа де Кюстіна, в столичному Петербурзі не сумнівалися в тому, що француз буде наслідувати багатьох мандрівників до нього, доброзичливо відгукуючись про Російську імперію. Проте, Кюстін вирішив зробити «з точністю до навпаки».

Мемуари Кюстіна, що подорожував Російською імперію Романових у 1839 році, в першу чергу

²⁰ Рудольф Эрих Распе. Приключения барона Мюнхгаузена / перевод с нем. К. Чуковский. Минск: Мастацкая літаратура, 1977. С. 7.

²¹ Ключевский В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве. Петроград: Типография Петроградского университета, 1866. С. 5.

²² Йозеф Рорер. Нотатки під час подорожі від турецького кордону через Буковину, вздовж Східної та Західної Галичини, Сілезії та Моравії до Відня / переклад з нім. Л. Олексининої. Чернівці: Книги, 2018. С. 124.

²³ Мезин С.А. Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I. Саратов: Саратовский национальный исследовательский государственный университет, 2003. С. 6.

²⁴ Филипп Поль де Сегюр. История похода в Россию. Мемуары генерал-адъютанта / перевод с франц. А.Ю. Иванов. Москва: Захаров, 2014. С. 179.

²⁵ Ларі Вулф. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / переклад з англ. Сергія Біленького. Київ: Критика, 2009. С. 504.

представляють інтерес як джерело знаменитої цитати: «між Францією та Росією непорушно стоїть Великий китайський мур: слов'янська мова та слов'янський темперамент. Всупереч всім вимогам росіян, породженим Петром I, Сибір починається від Вісли»²⁶. Розділивши території сучасної Польщі посередині, відмежувавши більшу частину Східної Європи, Кюстін мимоволі став предтечею Залізної завіси.

Окрім вищезазначеної цитати, Астольф де Кюстін також відомий як людина, що охарактеризувала Російську імперію метафорою «тюрма народів», що згодом стала фразеологізмом. Російського імператора Миколая I він назвав «тюремщиком однієї третини земної кулі».

Розглянувши особливості еволюції концепту Східна Європа в європейській інтелектуальній думці XVIII – середини XIX століття, проаналізувавши та охарактеризувавши загальноєвропейські фактори, які позначилися на концептуальній трансформації східноєвропейського регіону, необхідно зауважити, що трактування поняття Східна Європа протягом зазначених хронологічних рамок дослідження динамічно видозмінювалось, а сучасні дискусії щодо східноєвропейського регіону надають безліч різновидів та способів використання цього культурно-політичного концепту.

Підсумовуючи дефініціювання поняття та аналізу формування в європейських інтелектуальних колах концепту Східна Європа, можна сказати, що європейська інтелігенція по-різному розглядала культурно-географічні межі східноєвропейської цивілізації та народи, що населяли цей величезний регіон.

Проблематичним є окреслення історико-географічного кордону Східної Європи, проте визначення меж східноєвропейського культурного простору завдання ще більш складне, бо належність до окремої культурно-цивілізаційної моделі, поза всяким сумнівом, превалює над географічним положенням регіону.

Західноєвропейський орієнталізм по відношенню до Східної Європи, як внутрішньоєвропейське протистояння цивілізаційних моделей, має неабияку історію, через що аргументація виділення регіону «Східна Європа» зазвичай носить релятивний характер та залежить від політико-ідеологічних чинників.

Охарактеризувавши подорожі західноєвропейських мандрівників-інтелектуалів Нового часу та їх роль у становленні концепції Східна Європа,

можливо зробити висновок, що різні мандрівники мали неоднакове відношення до східноєвропейського регіону, але не дивлячись на це, між ними усіма було дещо спільне. Кожен з тих, хто мандрував безмежними просторами східноєвропейського регіону, в будь-якому випадку, своїми працями взяв безпосередню участь у концептуальному конструюванні образу Східної Європи та формуванні стійких стереотипних уявлень щодо східноєвропейського регіону.

Розглянувши еволюцію поняття Східна Європа як єдиного культурно-географічного регіону за доби Просвітництва, слід зауважити, що європейська інтелектуальна думка доби Розуму сама ж створила трансформоване, викривлене бачення Східної Європи.

Протиріччя та розбіжності в точках зору на концепт Східна Європа найяскравіше охарактеризовані за допомогою однієї з найбільш відомих політико-ідеологічних дискусій доби Просвітництва, що стосувалася світоглядно-ідеологічного протистояння Річ Посполитої з Російською імперією та «виокремлення» держави, що в культурно-ідеологічному сенсі повинна була уособлювати Східну Європу.

Концептуальне протистояння філософів-просвітників Жан-Жака Руссо та Франсуа Вольтера з приводу того, якому з цих державних утворень, що представляли дві відмінні світоглядно-ідеологічні системи, необхідно репрезентувати Східну Європу в очах загальноєвропейської громадськості, вірогідно стало найбільш відомим східноєвропейським диспутом у тогочасній європейській інтелектуальній думці доби Просвітництва.

Таким чином, розглянуто особливості формування та еволюції концепту «Східна Європа» в європейській інтелектуальній думці XVIII – середини XIX століття, проаналізовано та охарактеризовано загальноєвропейські історичні фактори, які позначилися на концептуальній трансформації інтерпретацій цивілізаційної приналежності східноєвропейського регіону. Встановлено, що трактування поняття «Східна Європа» протягом зазначеного періоду динамічно видозмінювалось, а сучасні дискусії щодо східноєвропейського регіону надають широкий спектр варіацій використання цього культурно-політичного концепту. Підсумовуючи дефініціювання поняття та аналіз формування в європейських інтелектуальних колах концепту «Східна Європа», встановлено, що європейська інтелігенція по-різному розглядала культурно-географічні межі східноєвропейського регіону та цивілізаційну ідентичність його населення.

²⁶ Астольф де Кюстин. Николаевская Россия / перевод с франц. Я. Гессеи, Л. Домгера. Москва: АСТ, 2008. С. 115.

Reference

- Astolf de Kyustin. Nikolaevskaya Rossiya / perevod s franc. Ya. Gesseia, L. Domgera. Moskva: AST, 2008. 411 s.
- Bovua Daniel, Dyukre Mari-Elizabet, Vandich Petr i drugie. Istoriya Centralno-Vostochnoj Evropy / perevod s franc. M. Yu. Nekrasov, A. Yu. Karachinskij, I.A. Egipci. Sankt-Peterburg: Evraziya, 2009. 1120 s.
- Volter. Izbrannye proizvedeniya / perevod s franc. G. Bloka, F. Sologuba. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo hudozhestvennoj literatury, 1947. 648 s.
- Volter. Istoriya Karla XII, korolya Shvecii / perevod s franc. D. V. Soloveva. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 2013. 354 s.
- Dejvis Norman. Bozhe igrishche. Istoriya Polshchi / pereklad z angl. P. Tarashchuk. Kiev: Osnovi, 2008. 1080 s.
- Dejvis Norman. Evropa: Istoriya / pereklad z angl. P. Tarashchuk, O. Kovalenko. Kiïv: Osnovi, 2001. 1463 s.
- Zhan-Zhak Russo. Ob obshchestvennom dogovore, ili Principy politicheskogo prava / perevod s franc. M. Rozanova. Moskva: Gosudarstvennoe socialno-ekonomicheskoe izdatelstvo, 1938. 135 s.
- Zashkilnyak L. O., Krikun M. G. Istoriya Polshchi: Vid najdavnishih chasiv do nashih dniv. Lviv: Lvivskij nacionalnij universitet imeni Ivana Franka, 2002. 752 s.
- Isaak Massa. Kratkoe izvestie o Moskovii v nachale XVII veka / perevod s nider. A. Morozova. Moskva: Izdatel'stvo social'no-ekonomicheskoy literatury, 1937. 220 s.
- Istoriya Evropy. Evropa Novogo vremeni (XVII – XVIII veka) / M. A. Barg, V. A. Dyakov i drugie. Moskva: Nauka, 1994. T. 4. 509 s.
- Istoriya yuzhnyh i zapadnyh slavyan / I.V. Sozin i drugie. Moskva: Moskovskij gosudarstvennyj universitet, 1979. 592 s.
- Jozef Rorer. Notatki pid chas podorozhi vid tureckogo kordonu cherez Bukovinu, vzdovzh Skhidnoi ta Zahidnoi Galichini, Silezii ta Moravii do Vidnya / pereklad z nim. L. Oleksishinoi. Chernivci: Knigi, 2018. 256 s.
- Kaganov Yu. O. Centralno-Shidna Yevropa yak istorichnij region: zmist ta evolyuciya koncepciji. Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnogo universitetu. 2019. S. 333-341.
- Kazanova Dzhakomo. Istoriya moej zhizni / perevod s franc. I. Staf, A. Stroeva. Moskva: TERRA, 1997. T. 2. 384 s.
- Klyuchevskij V. O. Skazaniya inostrancev o Moskovskom gosudarstve. Petrograd: Tipografiya Petrogradskogo universiteta, 1866. 266 s.
- Kornilij de Bruin. Puteshestvie cherez Moskoviyu v Persiyu i Indiyu / perevod s nider. P. P. Barsova. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo obshchestva istorii i drevnostej Rossijskih, 1873. 293 s.
- Lari Vulf. Vinajdennya Skhidnoi Evropi: Mapa civilizacii u svidomosti epohi Prosvitnictva / pereklad z angl. Sergiya Bilenkogo. Kiïv: Kritika, 2009. 592 s.
- Lyubavskij M. K. Istoriya zapadnyh slavyan. Moskva: Veche, 2018. 496 s.
- Mezin S. A. Vzgljad iz Evropy: francuzskie avtory XVIII veka o Petre I. Saratov: Saratovskij nacionalnyj issledovatel'skij gosudarstvennyj universitet, 2003. 214 s.
- Petr Simon Pallas. Nablyudeniya, sdelannye vo vremya puteshestviya po yuzhnyim namestnichestvam Russkogo gosudarstva v 1793-1794 godah / perevod s nem. A. L. Berte-Delagardu. Moskva: Nauka, 1999. 246 s.
- Pushkin A.S. Mednyj vsadnik. Leningrad: Nauka, 1978. 288 s.
- Rudolf Erih Raspe. Priklyucheniya barona Myunhgauzena / perevod s nem. K. Chukovskij. Minsk: Mastackaya literatura, 1977. 98 s.
- Uilyam Koks. Putevye zapiski ot Moskvyy do Sankt-Peterburga odnogo anglichanina v carstvovanie imperatricy Ekateriny II, zaklyuchayushchie v sebe vesma lyubopytne istoricheskie svedeniya, otnosyashchiesya k Rossii v XVIII stoletii / perevod s angl. I. Smirnova. Moskva: Izdatelstvo I. Smirnova, 1837. 34 s.
- Ferryuson Nil. Civilizaciya. Yak zahid stav uspishnim / pereklad z angl. V. Ciba. Kiïv: Nash Format, 2017. 488 s.
- Filipp Pol de Segyur. Istoriya pohoda v Rossiyu. Memuary general-adyutanta / perevod s franc. A. Yu. Ivanov. Moskva: Zaharov, 2014. 464 s.
- Franchesko Algarotti. Russkie puteshestviya. Pisma o Rossii / perevod s ital. M. G. Talalaya. Sankt-Peterburg: Kriga, 2006. 176 s.
- Franchesko Algarotti. Puteshestvie v Rossiyu / perevod s ital. N. M. Botvinnika. Sankt-Peterburg: Nauka, 2014. 424 s.
- Shonyu Pier. Civilizaciya Prosveshcheniya / perevod s franc. I. Itkina, M. Gister. Moskva: AST, 2008. 688 s.